GYANBODH
An International Multidisciplinary Peer Reviewed Journal

ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 1
January-February: 2026

ITEP અને ભારતના શિક્ષણ વ્યવસાયની પુનઃકલ્પના કરવાનો સંઘર્ષ

Mr. Pranaykumar Vinodbhai Patel

Research Scholar, Indian Institute of Teacher Education, Gandhinagar.

pranay97254@mail.com

Mr. Dhrumil Atulbhai Rajyaguru

Assistant Professor, R.H. Patel English Medium B.Ed. College, KSV, Gandhinagar.

dhrumilrajyaguru0104@mail.com

સારાંશ

ભારતની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦ ની મહત્ત્વકાંક્ષી સફળતાનો સંપૂર્ણ આધાર શિક્ષકોની કાર્યક્ષમતા પર રહેલો છે, પરંતુ દાયકાઓથી આ વ્યવસાયના પદ્ધતિસરના અવમૂલ્યન, અપૂરતી તાલીમ અને સંસ્થાકીય વિભાજનને કારણે મોટા માળખાકીય પડકારો ઊભા થયા છે. આ પ્રણાલીગત નિષ્ફળતાઓને દૂર કરવાના મુખ્ય માધ્યમ તરીકે 'સંકલિત શિક્ષક શિક્ષણ કાર્યક્રમ' (ITEP) રજૂ કરવામાં આવ્યો છે, જે ૨૦૩૦ સુધીમાં ભારતના તમામ શાળા શિક્ષકો માટે અનિવાર્ય લઘુત્તમ લાયકાત બની જશે. વર્તમાન B.Ed. વ્યવસ્થામાં જોવા મળતી ગુણવત્તાની ખામી અને સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન તથા વર્ગખંડની વાસ્તવિકતા વચ્ચેના વિશાળ અંતરને પૂરવા માટે ITEP એક ચાર વર્ષનો વ્યાપક 'દ્વિ-મુખ્ય' સ્નાતક કોર્સ પૂરો પાડે છે, જે વિષયના ઊંડા જ્ઞાન અને આધુનિક શિક્ષણશાસ્ત્રનો પ્રભાવશાળી સમન્વય સાધે છે. આ કાર્યક્રમ ખાસ કરીને પ્રારંભિક બાળ સંભાળ (ECCE), પાયાની સાક્ષરતા (FLN) અને ભારતીય ભાષાઓ તથા સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો પર વિશેષ ભાર મૂકીને શિક્ષકોને માત્ર માહિતી આપનારા નહીં, પણ વર્ગખંડના સર્જનાત્મક ઘડવૈયા બનાવવા માંગે છે. જોકે, તેની સફળતાના માર્ગમાં બહુ-વિષયક સંસ્થાઓની મર્યાદિત ક્ષમતા, ગુણવત્તાયુક્ત પ્રેક્ટિકલ તાલીમની અછત અને શિક્ષણ વ્યવસાય પ્રત્યેના સામાજિક સ્વીકાર જેવા ગંભીર અવરોધો રહેલા છે. લેખ સ્પષ્ટપણે જણાવે છે કે માત્ર આધુનિક અભ્યાસક્રમની ડિઝાઇન પૂરતી નથી; તેની વાસ્તવિક સફળતા માટે મજબૂત નાણાકીય ભંડોળ, રાજકીય ઈચ્છાશક્તિ અને તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષે તેવા સન્માનજનક વ્યવસાયિક વાતાવરણનું નિર્માણ કરવું અનિવાર્ય

છે. આમ, ITEP એ ભારતીય શિક્ષકની વ્યાવસાયિક ઓળખ અને ગરિમાને નવી ઊંચાઈએ લઈ જવાનો એક અત્યંત હિંમતભર્યો અને પરિવર્તનકારી પ્રોજેક્ટ છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: સંકલિત શિક્ષક શિક્ષણ કાર્યક્રમ (ITEP); શિક્ષક શિક્ષણ; રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦; બહુ-વિષયક શિક્ષણ; શિક્ષણશાસ્ત્ર; પ્રારંભિક બાળ સંભાળ અને શિક્ષણ (ECCE); શિક્ષક વ્યાવસાયિકતા; ભારત

પ્રસ્તાવના

ભારતની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦માં એક શાંત વક્રોક્તિ (irony) છુપાયેલી છે. આ દસ્તાવેજ અત્યંત વ્યાપક મહત્વાકાંક્ષા ધરાવે છે જે અભ્યાસક્રમમાં પરિવર્તન લાવવા, શાળાના માળખાની પુનઃરચના કરવા, મૂલ્યાંકન પદ્ધતિમાં સુધારો કરવા, ઉચ્ચ શિક્ષણને લવચીક અને બહુ-વિષયક બનાવવા અને ભારતને વૈશ્વિક સ્તરે જ્ઞાનના ક્ષેત્રે અગ્રેસર બનાવવા માંગે છે. જોકે, આ બધી જ આકાંક્ષાઓનો સમગ્ર ભાર એક એવા વ્યવસાય પર છે, જેનું દાયકાઓથી પદ્ધતિસર રીતે અવમૂલ્યન કરવામાં આવ્યું છે, જેને અપૂરતી રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે, જે સંસ્થાકીય રીતે ખંડિત છે અને સમાજમાં જેને હંમેશા ઓછો આંકવામાં આવ્યો છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦નું દરેક લક્ષ્ય, ભલે તે ગમે તેટલી શાનદાર રીતે ઘડવામાં આવ્યું હોય, તે અંતે તો વર્ગખંડમાં એક જ જગ્યાએ અને એક જ વ્યક્તિ એટલે કે 'શિક્ષક' દ્વારા જ સાકાર થશે અથવા નિષ્ફળ જશે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦ પોતે પણ આ વાતનો સ્વીકાર કરે છે. આ નીતિ દસ્તાવેજનો ફકરો ૧૫.૧ કોઈપણ અસ્પષ્ટતા વિના સ્પષ્ટપણે જણાવે છે: "શિક્ષકો જ ખરેખર આપણા બાળકોનું ભવિષ્ય ઘડે છે અને તેનાથી જ આપણા રાષ્ટ્રનું ભવિષ્ય પણ નક્કી થાય છે. તેથી, શિક્ષણના વ્યવસાયમાં શ્રેષ્ઠ પ્રતિભાઓને કેવી રીતે આકર્ષવી અને આ નીતિમાં જણાવેલા નવા અભિગમો મુજબ ભણાવવા માટે તેમને કેવી રીતે તાલીમ આપવી અને પ્રેરિત કરવા, એ જ મુખ્ય સમસ્યાઓ છે જેને સૌથી પહેલા ઉકેલવી અનિવાર્ય છે". સરકારી દસ્તાવેજ તરફથી આ એક અસામાન્ય અને ખૂબ જ સ્પષ્ટ સ્વીકૃતિ છે કે કોઈ પણ અન્ય સુધારો સફળ થાય તે પહેલાં, શિક્ષકોની સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવો પડશે.

GYANBODH
An International Multidisciplinary Peer Reviewed Journal
ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 1
January-February: 2026

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦ આ સમસ્યાને ઉકેલવા માટે જે મુખ્ય માધ્યમ સૂચવે છે, તે છે. સંકલિત શિક્ષક શિક્ષણ કાર્યક્રમ (ITEP). આ એક ચાર વર્ષનો ડ્યુઅલ-મેજર (બે વિષયોમાં નિપુણતા આપતો) સ્નાતક કોર્સ છે, જે ૨૦૩૦ સુધીમાં ભારતના તમામ શાળા શિક્ષકો માટે લઘુત્તમ લાયકાત બની જશે. શૈક્ષણિક સત્ર ૨૦૨૩-૨૪માં પાયલોટ ધોરણે ૫૭ સંસ્થાઓમાં શરૂ થયેલો ITEP, B.Ed. પ્રોગ્રામની શરૂઆત પછી ભારતીય શિક્ષક શિક્ષણ ક્ષેત્રે કદાચ સૌથી મોટો માળખાકીય સુધારો છે. જોકે, આ કાર્યક્રમ તેની મહત્વાકાંક્ષાઓની સરખામણીમાં સૌથી ઓછો ચકાસાયેલ છે, તેને સૌથી ઓછા સંસાધનો (resources) ફાળવવામાં આવ્યા છે, અને જો તેનો અમલ બેદરકારીપૂર્વક કરવામાં આવશે, તો તે એ જ સમસ્યાઓને ફરીથી ઊભી કરી શકે છે જેને સુધારવા માટે તેને બનાવવામાં આવ્યો છે.

આ લેખ ITEPનું ગહન વિશ્લેષણ રજૂ કરે છે: તેના વૈચારિક પાયા, શિક્ષણશાસ્ત્રના ક્ષેત્રે તેના વચનો અને તે જે ગંભીર માળખાકીય, સાંસ્કૃતિક અને સંસ્થાકીય અવરોધોનો સામનો કરી રહ્યો છે તે બધું જ અહીં સમજાવવામાં આવ્યું છે. અહીં રજૂ કરવામાં આવેલી મુખ્ય દલીલ એ છે કે ITEP એ માત્ર અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર નથી, પરંતુ તે શિક્ષકોની વ્યાવસાયિક ઓળખ બદલવાનો એક પ્રોજેક્ટ છે. તેનો ઉદ્દેશ્ય ભારતના શિક્ષકોને માત્ર નક્કી કરેલી માહિતી પહોંચાડનારા (transmitters) મટાડીને, એક એવા વિચારશીલ ઘડવૈયા (architects) બનાવવાનો છે જે બાળકોને શીખવાનો સમૃદ્ધ અનુભવ આપી શકે. આ બદલાવ ખૂબ જ જરૂરી છે પરંતુ અત્યંત મુશ્કેલ પણ છે; અને તેને શક્ય બનાવવાની દિશામાં પહેલું પગલું એ જ છે કે તે કેમ મુશ્કેલ છે તે સમજવું

વારસામાં મળેલી સમસ્યા: શિક્ષક શિક્ષણ દ્વારા શું પરિણામો મળ્યા છે?

ITEP શું હાંસલ કરવા માંગે છે તે સમજવા માટે, પહેલા એ સમજવું જરૂરી છે કે ભારતીય શિક્ષક શિક્ષણ વ્યવસ્થાએ અત્યાર સુધી કેવા પ્રકારના પરિણામો આપ્યા છે. સ્નાતક શિક્ષણ કાર્યક્રમ (B.Ed.), જે રીતે દાયકાઓથી ભારતની મોટાભાગની શિક્ષક શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં ચાલી રહ્યો છે, તેને વ્યાપકપણે એક 'માળખાકીય નિષ્ફળતા' માનવામાં આવે છે. આ વ્યવસ્થામાં એવી સ્વતંત્ર અને માત્ર વ્યાપારી હેતુ ધરાવતી સંસ્થાઓનું વર્ચસ્વ રહ્યું છે, જે નબળી ગુણવત્તાના કાર્યક્રમો ચલાવે છે, જ્યાં અધ્યાપકોની

ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 1
January-February: 2026

સંખ્યા અપૂરતી છે, સંશોધન (research) ની કોઈ સંસ્કૃતિ નથી અને સૈદ્ધાંતિક અભ્યાસ તથા શાળાના વાસ્તવિક શિક્ષણ વચ્ચે કોઈ સાચો સંબંધ જોવા મળતો નથી.

શર્મા અને અન્ય (૨૦૨૩) એ 'કન્ટેમ્પરરી એજ્યુકેશન ડાયલોગ'માં પ્રકાશિત તેમના વિશ્લેષણમાં જણાવ્યું છે કે, વારસામાં મળેલી આ સિસ્ટમ પરસ્પર અસંગત જરૂરિયાતો વચ્ચે ફસાયેલી છે. એક તરફ આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિઓ દ્વારા લાવવામાં આવેલી શિક્ષકની વ્યાવસાયિકતાની વાતો છે, તો બીજી તરફ જ્ઞાન પહોંચાડવાની જૂની પદ્ધતિઓ અને ગોખણપટ્ટી આધારિત પ્રમાણપત્ર મેળવવાની ઊંડે સુધી જડાયેલી ભારતીય પરંપરાઓ છે. તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે શિક્ષકોને તૈયાર કરવાની આખી સિસ્ટમ માત્ર નામ પૂરતી આધુનિક બની છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેમાં કોઈ પાયાનો ફેરફાર થયો નથી. તાલીમ લઈ રહેલા વિદ્યાર્થી–શિક્ષકો બાળ મનોવિજ્ઞાન, શિક્ષણશાસ્ત્ર અને અભ્યાસક્રમના સિદ્ધાંતો તો ભણે છે, પરંતુ જ્યારે તેઓ ખરેખર શાળામાં પ્રેક્ટિસ માટે જાય છે, ત્યારે તેમની પાસેથી તેઓ જે શીખ્યા છે તેનાથી સાવ ઉલટું કામ કરવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે, કારણ કે તેમને સ્વીકારતી શાળાઓ સાવ અલગ જ તર્ક પર ચાલે છે.

તાલીમ અને વ્યાવસાયિક વાસ્તવિકતા વચ્ચેનો આ તફાવત માત્ર ભારત પૂરતો મર્યાદિત નથી, તે વૈશ્વિક સ્તરે જોવા મળતી સમસ્યા છે. પરંતુ ભારતમાં કેટલાક નકારાત્મક પરિબળોને કારણે આ સ્થિતિ વધુ જટિલ બની છે. એક કે બે વર્ષનો ટૂંકો B.Ed. કોર્સ અસરકારક શિક્ષણ માટે જરૂરી વિષયનું ઊંડું જ્ઞાન, શિક્ષણની સમજ અને વ્યાવસાયિક સામાજિકીકરણ કેળવવા માટે ખૂબ જ ઓછો છે. વળી, યોગ્ય નિયમન વગરની ખાનગી સંસ્થાઓના વધારાને કારણે શિક્ષક તૈયાર કરવાના વ્યવસાયને બદલે 'ડિગ્રી અને સર્ટિફિકેટ વેચવાનું બજાર' ઊભું થઈ ગયું છે. ઘણા રાજ્યોમાં તો શિક્ષકની ભરતીને તેમની તાલીમ સાથે કોઈ લેવાદેવા જ નથી; ત્યાં એવી પરીક્ષાઓ લેવાય છે જે શિક્ષકની ભણાવવાની ક્ષમતા ચકાસવાને બદલે માત્ર તેની માહિતી યાદ રાખવાની શક્તિ જ ચકાસે છે.

વર્ગખંડોમાં આના પરિણામો સ્પષ્ટ દેખાય છે અને તે સારી રીતે નોંધાયેલા પણ છે. શિક્ષકોની ગેરહાજરીનો ઊંચો દર, ગોખણપટ્ટી પર વ્યાપક નિર્ભરતા અને મોટી સંખ્યામાં બાળકોની નોંધણી હોવા છતાં નબળા પરિણામો—આ બધું કોઈ વ્યક્તિગત શિક્ષકની નિષ્ફળતા નથી. આ તો આપણી શિક્ષણ અને સપોર્ટ

સિસ્ટમની પ્રણાલીગત નિષ્ફળતા છે, જેણે ક્યારેય ગંભીરતાથી એવો પ્રશ્ન જ નથી પૂછ્યો કે ભારતને ખરેખર કેવા શિક્ષકની જરૂર છે અથવા કયા પ્રકારની તૈયારી એવા શ્રેષ્ઠ શિક્ષકનું નિર્માણ કરી શકે છે.

ITEP: સુધારણાની રૂપરેખા

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦ સ્પષ્ટપણે આદેશ આપે છે કે ૨૦૩૦ સુધીમાં, બહુ–વિષયક (multidisciplinary) સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવતો ચાર–વર્ષીય સંકલિત સ્નાતક શિક્ષણ કાર્યક્રમ ભારતમાં શાળાના શિક્ષકો માટે લઘુત્તમ લાયકાત બની જશે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષક શિક્ષણ પરિષદ (NCTE) દ્વારા વિકસાવવામાં આવેલો ITEP એ આ આદેશનું જ સંસ્થાકીય સ્વરૂપ છે.

આ કાર્યક્રમ મૂળભૂત રીતે 'દ્વિ–મુખ્ય સ્નાતક પદવી' (Dual-major degree) છે: આમાં વિદ્યાર્થી–શિક્ષકો એક વિશિષ્ટ વિષય (જેમ કે ભૌતિકશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, ગણિત, સંગીત, અર્થશાસ્ત્ર કે અન્ય કોઈ વિષય) અને શિક્ષણશાસ્ત્ર—આ બંનેનો એક સમાન ભાગીદાર તરીકે અભ્યાસ કરે છે, નહીં કે કોઈ એકને ગૌણ વિષય માનીને. આ અભ્યાસક્રમમાં શિક્ષણના પાયાના સિદ્ધાંતો, વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાન, શિક્ષણનું સમાજશાસ્ત્ર, શાળાના વિષયો ભણાવવાની પદ્ધતિઓ, પ્રારંભિક બાળ સંભાળ અને શિક્ષણ (ECCE), પ્રારંભિક સાક્ષરતા અને સંખ્યાજ્ઞાન (FLN), સર્વ–સમાવેશક શિક્ષણ (Inclusive Education) અને લાંબા સમયની પ્રેક્ટિકલ તાલીમનો સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે. આમાં એક્ઝિટ વિકલ્પો પણ ચાર વર્ષના સામાન્ય સ્નાતક કાર્યક્રમ જેવા જ છે: એક વર્ષ પછી પ્રમાણપત્ર (Certificate), બે વર્ષ પછી ડિપ્લોમા, ત્રણ વર્ષ પછી સ્નાતક પદવી (Degree) અને ચાર વર્ષ પૂરા થવા પર દ્વિ–મુખ્ય ઓનર્સ પદવી (Dual-major Honours Degree).

રાષ્ટ્રીય પરીક્ષણ સંસ્થા (NTA) દ્વારા લેવામાં આવતી 'રાષ્ટ્રીય સામાન્ય પ્રવેશ કસોટી' (NCET) દ્વારા પ્રવેશ આપીને ૨૦૨૩–૨૪ થી ૫૭ કેન્દ્રીય અને રાજ્ય સ્તરની સરકારી યુનિવર્સિટીઓ અને સંસ્થાઓમાં ITEP શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. આ કાર્યક્રમ ખાસ કરીને એવા વિદ્યાર્થીઓને લક્ષ્ય બનાવે છે જેણે પોતાના સ્નાતક અભ્યાસની શરૂઆતથી જ શિક્ષક બનવાનો સભાન નિર્ણય લીધો હોય, નહીં કે અન્ય કોઈ જગ્યાએ એડમિશન ન મળ્યા પછી મજબૂરીમાં આ રસ્તો અપનાવ્યો હોય. આ વર્તમાન B.Ed. વ્યવસ્થા કરતાં એક મોટો માળખાકીય ફેરફાર છે, કારણ કે અત્યારે સામાન્ય રીતે ગ્રેજ્યુએશન પૂરું કર્યા પછી

GYANBODH
An International Multidisciplinary Peer Reviewed Journal
ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 1
January-February: 2026

B.Ed. કરવામાં આવે છે અને ઘણીવાર એવા વિદ્યાર્થીઓ આ કોર્સ કરે છે જેમના માટે શિક્ષણનું પ્રમાણપત્ર એ કોઈ વ્યાવસાયિક ઉદ્દેશ્ય નહીં, પણ માત્ર 'નોકરીની સલામતી' મેળવવાનો રસ્તો હોય છે.

ભટ્ટાચાર્ય અને પુરી (૨૦૨૫) એ 'ઇન્ટરનેશનલ જર્નલ ઓફ રિસર્ચ – ગ્રંથાલય'માં પ્રકાશિત તેમના તાજેતરના વિશ્લેષણમાં ITEPની ડિઝાઇનના કેટલાક નોંધપાત્ર ફાયદાઓ જણાવ્યા છે. એક જ કાર્યક્રમમાં વિષયના જ્ઞાન અને તેને ભણાવવાની પદ્ધતિ (શિક્ષણશાસ્ત્ર)નું સંકલન કરવાથી ભારતીય શિક્ષક શિક્ષણની સૌથી મોટી ખામી દૂર થાય છે—એટલે કે 'શિક્ષક શું જાણે છે' અને 'તે કેવી રીતે શીખવે છે' તે બે વચ્ચેનું અંતર ઘટે છે. ચાર વર્ષનો લાંબો સમયગાળો વિદ્યાર્થીઓને સાચી વ્યાવસાયિક સમજ કેળવવામાં, શાળામાં પ્રેક્ટિકલ અનુભવ મેળવવામાં અને એક વિચારશીલ શિક્ષક તરીકે ઘડાવવામાં મદદ કરે છે, જે ટૂંકા તાલીમ કાર્યક્રમોમાં શક્ય નથી. ઉપરાંત, શિક્ષક શિક્ષણને બહુ-વિષયક સંસ્થાઓમાં સામેલ કરવાથી સંશોધન આધારિત શિક્ષણ અને અલગ-અલગ વિષયોના સંયોજનથી શીખવાનો એક વાસ્તવિક અનુભવ મળે છે, જેના માટે યોગ્ય સંસ્થાકીય વાતાવરણ ઊભું થાય છે.

ITEP શું યોગ્ય કરે છે: શિક્ષણ-શાસ્ત્રનો પક્ષ

ITEPની વૈચારિક રૂપરેખા શિક્ષકની અસરકારકતા અંગેના સંશોધનો શું કહે છે તેની ખૂબ જ ઊંડી સમજ ધરાવે છે. રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય અભ્યાસોમાં એક વાત સ્પષ્ટ જોવા મળી છે કે અસરકારક શિક્ષકોને અન્યોથી શું અલગ પાડે છે: માત્ર વિષયનું જ્ઞાન (content knowledge) હોવું પૂરતું નથી, પરંતુ શિક્ષણ-વિષયક જ્ઞાન (pedagogical content knowledge) હોવું વધુ મહત્ત્વનું છે. એટલે કે, વિષયની સમજને એવા શિક્ષણ અનુભવોમાં બદલવાની ક્ષમતા જે બાળકની વય મુજબ યોગ્ય, રસપ્રદ અને સરળતાથી સમજી શકાય તેવી હોય. આ બંને પ્રકારના જ્ઞાન ત્યારે જ સફળ થાય છે જ્યારે શિક્ષક પાસે વ્યાવસાયિક ગુણો, ચિંતનશીલ આદતો અને બાળકો સાથે સંબંધ બાંધવાની આવડત હોય, જેનાથી તેઓ પોતાની સામે રહેલા દરેક બાળકની જરૂરિયાતને સમજી શકે અને તે મુજબ પ્રતિસાદ આપી શકે.

ITEPનો અભ્યાસક્રમ આ ત્રણેય પાસાઓને આવરી લેવાનો પ્રયાસ કરે છે:

- **વિષયનું જ્ઞાન:** તેનું દ્વિ-મુખ્ય (dual-major) માળખું વિષયના જ્ઞાનમાં મજબૂત પાયો સુનિશ્ચિત કરે છે.

ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 1
January-February: 2026

- **વ્યાવસાયિક જ્ઞાન:** તેના શિક્ષણશાસ્ત્રના અભ્યાસક્રમો આધુનિક અધ્યયન સિદ્ધાંતો, રચનાવાદી (constructivist) શિક્ષણ પદ્ધતિ અને સર્વ–સમાવેશક શિક્ષણના માળખા પર આધારિત છે, જે શિક્ષકનું વ્યાવસાયિક જ્ઞાન વધારે છે.
- **વ્યવહારુ સમજ:** ચાર વર્ષ દરમિયાન વહેંચાયેલી પ્રાયોગિક તાલીમ (practicum) અને અલગ–અલગ સ્તરની શાળાઓમાં કામ કરવાનો અનુભવ એવી વ્યવહારુ સમજદારી વિકસાવે છે, જે માત્ર વાસ્તવિક વર્ગખંડમાં બાળકો સાથે રહીને જ મેળવી શકાય છે.

આલમ (૨૦૨૪)ના મતે ITEPમાં દાયકાઓથી ચાલી આવતી ગુણવત્તા, સમાનતા અને સમાવેશીપણાની ખામીઓને દૂર કરવાની ક્ષમતા છે. ખાસ કરીને પ્રારંભિક બાળ સંભાળ અને શિક્ષણ (ECCE) તથા પ્રારંભિક સાક્ષરતા અને સંખ્યાજ્ઞાન (FLN) પરનો આ પ્રોગ્રામનો ભાર ખૂબ જ નોંધપાત્ર છે. NEP 2020 સ્વીકારે છે કે ભારતમાં શિક્ષણની કટોકટી બાળકના શરૂઆતના વર્ષોમાં જ શરૂ થાય છે. તેને ઉકેલવા માટે એવા શિક્ષકોની જરૂર છે જેઓ પાયાની સાક્ષરતાના વિજ્ઞાનને સમજતા હોય, જે અત્યાર સુધીની B.Ed. વ્યવસ્થા પ્રદાન કરવામાં નિષ્ફળ રહી છે.

વધુમાં, ભારતના સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો, ભાષાઓ અને જ્ઞાન પરંપરાઓ પરનો ભાર માત્ર નામ પૂરતો નથી, પણ શિક્ષણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અત્યંત અર્થપૂર્ણ છે. જે શિક્ષકો પોતાના વિદ્યાર્થીઓના સાંસ્કૃતિક અને ભાષાકીય સંદર્ભોને માન આપે છે, તેઓ શિક્ષણને વધુ પ્રાસંગિક બનાવી શકે છે અને બાળકોમાં વિશ્વાસ જગાડી શકે છે. ભારતના લાખો બાળકો એવા છે જેમના ઘરની ભાષા અને શાળામાં શિક્ષણની ભાષા અલગ હોય છે. એવા શિક્ષકો, જેઓ બહુભાષાવાદને એક અવરોધને બદલે જ્ઞાન મેળવવાના સાધન તરીકે જુએ છે, તેઓ બાળકોને ગુણાત્મક રીતે એક શ્રેષ્ઠ શૈક્ષણિક અનુભવ પૂરો પાડે છે

અમલીકરણની ખામીઓ

ITEP ની રૂપરેખા એ તેની તાકાત છે, પરંતુ અત્યારે તેના અમલીકરણની પરિસ્થિતિઓ તેની મુખ્ય નબળાઈ સાબિત થઈ રહી છે. પ્રથમ અને સૌથી તાત્કાલિક પડકાર સંસ્થાકીય ક્ષમતા છે. ITEP માટે સાચી ગુણવત્તાયુક્ત સંકલિત કાર્યક્રમ પ્રદાન કરવામાં સક્ષમ શિક્ષણ વિભાગો ધરાવતી બહુ–વિષયક (multidisciplinary) સંસ્થાઓની જરૂર છે. ભારતના ઉચ્ચ શિક્ષણના પરિદ્રશ્યમાં, આવી સંસ્થાઓ

એક નિયમને બદલે અપવાદ સમાન છે. મોટાભાગના શિક્ષક શિક્ષણ ઐતિહાસિક રીતે એવી સ્વતંત્ર શિક્ષક શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં આપવામાં આવે છે જેમનામાં ITEP દ્વારા જરૂરી વિષયવ્યાપકતા, સંશોધન માળખું અને અધ્યાપક–વર્ગની વિશેષજ્ઞતાનો અભાવ છે. શિક્ષક શિક્ષણને બહુ–વિષયક સંસ્થાઓમાં લઈ જવું એ યોગ્ય માળખાકીય દિશા છે; પરંતુ ભારતના શિક્ષકોના કાર્યબળને સેવા આપવા માટે જરૂરી સ્તરે ૨૦૩૦ સુધીમાં આમ કરવું એ એક વિશાળ લોજિસ્ટિકલ અને નાણાકીય કાર્ય છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષક શિક્ષણ પરિષદ (NCTE, 2021) એ પોતે જ આ કાર્યક્રમના સફળ અમલીકરણ માટે બહુ–વિષયક સંસ્થાકીય માળખું, પૂરતું ભૌતિક ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અને દ્વિ–ક્ષમતાવાળા અધ્યાપક–વર્ગ જે વિષય અને શિક્ષણશાસ્ત્ર બંને સમાન ઊંડાઈ સાથે પ્રદાન કરી શકે ની આવશ્યકતાને ITEP રૂપરેખાના કેન્દ્રિય આધાર તરીકે ઓળખાવી છે.

ભટ્ટાચાર્ય અને પુરી (૨૦૨૫) અમલીકરણના કેટલાક ચોક્કસ પડકારો નોંધે છે: ઘણી સહભાગી સંસ્થાઓમાં અપૂરતી ભૌતિક માળખાકીય સુવિધાઓ છે, લાયકાત ધરાવતા અધ્યાપક–વર્ગની અપૂરતી સંખ્યા છે જેઓ વિષય–વિશિષ્ટ અને શિક્ષણ–વિશિષ્ટ બંને વિષયવસ્તુ સમાન સક્ષમતા સાથે પ્રદાન કરી શકે, અને એવી સંસ્થાકીય સંસ્કૃતિનો અભાવ છે જે ITEP ની રૂપરેખા ધારે છે તે પ્રકારના ચિંતનશીલ અને સંશોધન–માહિતગાર વ્યાવસાયિક આચરણ તરફ લક્ષી હોય. આ નાની તકનીકી સમસ્યાઓ નથી; તે ITEP શું હોવું જોઈએ તેની કલ્પના અને હાલમાં ઘણી સંસ્થાઓ શું આપી શકે છે તેની વાસ્તવિકતા વચ્ચેના તફાવતને રજૂ કરે છે.

બીજો પડકાર શાળા આધારિત પ્રાયોગિક અભ્યાસ (Practicum)ની ગુણવત્તા અને દેખરેખનો છે. વિસ્તૃત અને અર્થપૂર્ણ શાળા–સ્થાપન એ ITEP ને તેના પુરોગામીઓથી અલગ પાડતું શિક્ષણ–શાસ્ત્રનું મુખ્ય કેન્દ્ર છે. પરંતુ આ પ્રાયોગિક અભ્યાસની ગુણવત્તાનો આધાર વિદ્યાર્થી–શિક્ષકોને સ્વીકારતી શાળાઓની ગુણવત્તા, સહભાગી શિક્ષકોની માર્ગદર્શન ક્ષમતા અને ITEPના અધ્યાપક–વર્ગ તરફથી મળતી દેખરેખ પર રહેલો છે. એવા દેશમાં જ્યાં સરકારી શાળાઓમાં શિક્ષકોની આશરે એક લાખ જેટલી જગ્યાઓ ખાલી છે, જ્યાં નોંધપાત્ર સંખ્યામાં શાળાઓ એક–શિક્ષકથી ચાલે છે, અને જ્યાં સહભાગી

GYANBODH
An International Multidisciplinary Peer Reviewed Journal
ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 1
January-February: 2026

શિક્ષકોએ પોતે જ કદાચ અપૂરતી વ્યાવસાયિક તૈયારી પ્રાપ્ત કરી હોય શકે છે, ત્યાં પરિવર્તનકારી પ્રાયોગિક અભ્યાસના અનુભવો માટેની પરિસ્થિતિઓ ખૂબ જ અસમાન રૂપે વહેંચાયેલી છે.

ત્રીજો પડકાર એ છે કે ITEPમાં કોણ અરજી કરે છે. આ કાર્યક્રમ એવા વિદ્યાર્થીની અપેક્ષા રાખે છે જે સ્નાતક અભ્યાસની શરૂઆતમાં જ શિક્ષણના વ્યવસાયને પોતાની મરજીથી પસંદ કરે. છતાં ભારતમાં, ખાસ કરીને સરકારી શાળાઓમાં, શિક્ષણ એક એવો વ્યવસાય બની રહ્યો છે જેનો સામાજિક દરજ્જો તેના સામાજિક મહત્ત્વ સાથે મેળ ખાતો નથી. પગાર પંચના સુધારાએ ઘણા રાજ્યોમાં શિક્ષકોના પગારમાં સુધારો કર્યો છે, પરંતુ કરાર આધારિત (contractual) અને પેરા-શિક્ષક તરીકેની નિમણૂકો હજી પણ વ્યાપક છે. એન્જિનિયરિંગ, મેડિસિન, કાયદો અને મેનેજમેન્ટ સાથે જોડાયેલી સામાજિક પ્રતિષ્ઠા હજુ પણ તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણથી દૂર ખેંચી રહી છે. ITEP ભલે ગમે તેટલી સુંદર રીતે ડિઝાઇન કરવામાં આવ્યો હોય, પરંતુ જો તે સાચી ક્ષમતા અને પ્રતિબદ્ધતા ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષવામાં નિષ્ફળ જશે, તો તેની પરિવર્તનકારી ક્ષમતા તેના વિદ્યાર્થીઓની પ્રતિભા દ્વારા મર્યાદિત થઈ જશે

વ્યાવસાયિકતાનો વિરોધાભાસ

ITEP અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦ના શિક્ષક શિક્ષણ સુધારણા કાર્યસૂચિના કેન્દ્રમાં એક ઊંડો વિરોધાભાસ છે: નીતિ એક સુધારેલા કાર્યક્રમ દ્વારા શિક્ષણને વ્યાવસાયિક બનાવવા માંગે છે, પરંતુ જે માળખાકીય પરિસ્થિતિઓ શિક્ષણને ખરેખર વ્યાવસાયિક બનાવશે જેમ કે સ્પર્ધાત્મક મહેનતાણું, કારકિર્દી વિકાસ, બૌદ્ધિક સ્વાયત્તતા, નોકરીની સલામતી અને સામાજિક માન્યતા—તે બધું માત્ર આંશિક રીતે જ શિક્ષણ સિસ્ટમના નિયંત્રણમાં છે.

શર્મા અને અન્ય (૨૦૨૩) નોંધે છે કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦માં શિક્ષક વ્યાવસાયિકતાની ચર્ચા મોટા પાયે વૈશ્વિક નીતિ માળખામાંથી લેવામાં આવી છે, જેમાં શિક્ષકને એક ચિંતનશીલ આચરણ-કર્તા (reflective practitioner) અને જ્ઞાન વ્યવસાયી તરીકે દર્શાવતા OECD મોડલનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ ફિનલેન્ડ, સિંગાપોર અથવા દક્ષિણ કોરિયા જેવી ઉચ્ચ પ્રદર્શન કરતી શિક્ષણ સિસ્ટમોમાં જે રાજકીય અને આર્થિક પરિસ્થિતિઓ આવી વ્યાવસાયિક ઓળખને શક્ય બનાવે છે, તેનો અહીં સંપૂર્ણ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો નથી. આ સિસ્ટમોમાં શિક્ષણ એ એક સ્પર્ધાત્મક વ્યવસાય છે જે શૈક્ષણિક રીતે

મજબૂત સ્નાતકોને આકર્ષે છે, કારણ કે ત્યાં આ વ્યવસાય સાંસ્કૃતિક રીતે સન્માનિત છે, સારું વળતર આપે છે અને તેને મજબૂત સંસ્થાકીય સમર્થન મળે છે. આવા સંદર્ભોમાં શિક્ષકની વ્યાવસાયિક ઓળખ માત્ર કોઈ અભ્યાસક્રમના માળખા દ્વારા ઊભી થતી નથી; તે તો શિક્ષણના મૂલ્ય અને શિક્ષકની ગરિમા વિશેના એક વ્યાપક સામાજિક કરાર (social contract) માં સમાયેલી હોય છે.

ભારતમાં આ સામાજિક કરાર બનાવવા માટે એકસાથે અનેક ક્ષેત્રોમાં સતત પગલાં લેવાની જરૂર છે: શિક્ષક ભરતીની એવી સુધારેલી પદ્ધતિઓ જે શિક્ષણ-વિષયક સક્ષમતાને મૂલ્ય આપે; એવા કારકિર્દી માળખાં જે વ્યાવસાયિક વિકાસ અને નવીનતાને પુરસ્કાર આપે; શિક્ષણ સિવાયના વધારાના વહીવટી બોજનો અંત જે શિક્ષકનો કિંમતી સમય ખાય છે અને શિક્ષણની ગુણવત્તા ઘટાડે છે; અને શિક્ષણ વિશે એક એવું જાહેર વર્ણન (narrative) જે તેને માત્ર એક સ્થિર પણ સામાન્ય સરકારી નોકરીને બદલે એક કુશળ, બૌદ્ધિક માંગ ધરાવતા અને સામાજિક રીતે અત્યંત મહત્ત્વના વ્યવસાય તરીકે રજૂ કરે.

ITEP એકલું આ બધી વસ્તુઓ પૂર્ણ કરી શકતું નથી. પરંતુ તે એવા શિક્ષકોનું નિર્માણ કરવાનું શરૂ કરી શકે છે જેમનું વ્યાવસાયિક ઘડતર એટલું મજબૂત હોય કે તેઓ એક અલગ વ્યાવસાયિક ઓળખના મોડેલ બની શકે, તેનો આગ્રહ રાખી શકે અને તેને ટકાવી શકે એવા શિક્ષકો જે પોતાની જાતને માત્ર વિષયવસ્તુના પ્રસારકો (content deliverers) ને બદલે અભ્યાસક્રમ ઘડવૈયા, અધ્યયન સંશોધક અને સામુદાયિક શિક્ષક તરીકે સમજે. વ્યાવસાયિક સ્વ-ખ્યાલમાં આવતું આ પરિવર્તન જ્યારે ITEP સ્નાતકોના સમૂહો દ્વારા એકઠું થશે, ત્યારે તે સમય જતાં શિક્ષણ વ્યવસાયના સાંસ્કૃતિક પુનર્મૂલ્યાંકનમાં મોટો ફાળો આપી શકે છે. આ કાર્યક્રમની રૂપરેખામાં સમાયેલી એક લાંબા ગાળાની આકાંક્ષા છે, અને તેને ગંભીરતાથી લેવી જરૂરી છે કારણ કે તેને પ્રાપ્ત કરવું ખરેખર ખૂબ મુશ્કેલ છે.

૨૦૩૦ તરફનો માર્ગ: સાચા પરિવર્તન માટેની શરતો

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦એ ૨૦૩૦ સુધીની સમયમર્યાદા નક્કી કરી છે, જેથી ITEP ભારતમાં શાળાના શિક્ષકો માટે લઘુત્તમ લાયકાત બની શકે. ૨૦૨૩-૨૪માં પાયલોટ પ્રોજેક્ટ તરીકે માત્ર ૫૭ સંસ્થાઓમાં આ કાર્યક્રમ શરૂ થયો છે, જે દર્શાવે છે કે આ સમયમર્યાદામાં લક્ષ્ય સુધી પહોંચવા માટે ખૂબ

જ ઝડપથી અને જટિલ રીતે તેનું વિસ્તરણ કરવું પડશે. આ પરિવર્તનને સાચી રીતે સફળ બનાવવા માટે કેટલીક બાબતો અનિવાર્ય છે:

- ગુણવત્તાના ધોરણો જાળવી રાખીને સેંકડો વધારાની સંસ્થાઓમાં ITEP શરૂ કરવું.
- આ વિસ્તરણ પર અસરકારક દેખરેખ રાખવા માટે રાષ્ટ્રીય શિક્ષક શિક્ષણ પરિષદ (NCTE) ની નિયમનકારી ક્ષમતા વધારવી.
- ITEP ના અધ્યાપકોની તૈયારી અને તેમના વ્યાવસાયિક વિકાસમાં પૂરતું રોકાણ કરવું.
- અર્થપૂર્ણ પ્રેક્ટિકલ તાલીમ માટે યુનિવર્સિટી અને શાળાઓ વચ્ચે મજબૂત ભાગીદારી બનાવવી.
- દરેક રાજ્યમાં શિક્ષક ભરતીની પદ્ધતિમાં સુધારો કરવો, જેથી માત્ર B.Ed. ધારકોને બદલે ITEP સ્નાતકોને જ પ્રાથમિકતા મળે.

આલમ (૨૦૨૪) આ મુદ્દે સ્પષ્ટ છે કે, ITEP ના સફળ અમલીકરણ માટે સરકારના વિવિધ સ્તરો, ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓ અને શાળા વ્યવસ્થા વચ્ચે મજબૂત સહયોગ અને પૂરતા સંસાધનોની જરૂર પડશે. જોખમ એ છે કે જેમ અગાઉના ઘણા સુધારાઓમાં જોવા મળ્યું છે નીતિનો વિચાર તો મજબૂત હોય પણ તેને લાગુ કરનારું તંત્ર નબળું પડે. પરિણામે આટલા સારા હેતુવાળો સુધારો પણ આદેશ અને અમલીકરણ વચ્ચેના તફાવતને કારણે નિષ્ફળ જઈ શકે છે.

નિષ્કર્ષ

ભારતની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦ નો કેન્દ્રીય દાવો સાચો છે: જે લોકો શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં છે, તેમને બદલ્યા વગર તમે શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન લાવી શકતા નથી. અને તેમને તૈયાર કરવાની જે પ્રક્રિયા (તાલીમ) છે, તેને બદલ્યા વગર એ લોકોમાં પરિવર્તન નથી લાવી શકાતું. ITEP એ ભારતીય શૈક્ષણિક ઈતિહાસમાં અત્યાર સુધી તૈયાર થયેલા શિક્ષકો અને વાસ્તવિક વર્ગખંડની જરૂરિયાતો વચ્ચેના અંતરને દૂર કરવાનો સૌથી મહત્વાકાંક્ષી પ્રયાસ છે. તે તેની ડિઝાઇનમાં મજબૂત છે, બહુ-વિષયક સંસ્થાઓમાં તેના સ્થાનને કારણે માળખાકીય રીતે મહત્ત્વનું છે અને શિક્ષકને એક ચિંતનશીલ અને સંવેદનશીલ વ્યવસાયી તરીકે જોવાની હિંમત ધરાવે છે.

GYANBODH
An International Multidisciplinary Peer Reviewed Journal
ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 1
January-February: 2026

તે સફળ થશે કે કેમ તેનો આધાર માત્ર મજબૂત અભ્યાસક્રમ પર નહીં, પણ તેને મળતા પર્યાપ્ત ભંડોળ, સરકારની રાજકીય ઇચ્છાશક્તિ અને એવી સામાજિક પરિસ્થિતિઓ પર રહેશે જે શિક્ષણને દેશના સૌથી તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ માટે સન્માનજનક વ્યવસાય બનાવે. ITEP ની બ્લુપ્રિન્ટ (રૂપરેખા) તો શાનદાર રીતે તૈયાર થઈ છે, પણ એ મુજબનું ભવિષ્ય હજુ નિર્માણાધીન છે.

References

Alam, M. A. (2024). Transforming teacher education: The impact of NEP 2020 on ITEP implementation. *Indian e-Journal on Teacher Education*, Special Issue (October 2024), 475–483. https://iejte.org/wp-content/uploads/2024/10/61.pdf

Bhattacharya, V., & Puri, J. (2025). Integrated Teacher Education Programme: Benefits and challenges. *International Journal of Research – GRANTHAALAYAH*, *13*(6), 125–131. https://doi.org/10.29121/granthaalayah.v13.i6.2025.6247

Ministry of Education, Government of India. (2020). *National Education Policy 2020*. Ministry of Education.

National Council for Teacher Education (NCTE). (2021). *Integrated Teacher Education Programme (ITEP): Overview and curriculum framework*. NCTE.

Sharma, G., Mittal, R., & Zayan. (2023). Teacher education in India's National Education Policy 2020: Knowledge traditions, global discourses and national regulations. *Contemporary Education Dialogue*. https://doi.org/10.1177/09731849231168728